

УДК 347.61/.64

Христина Маркович
асистент кафедри цивільного права та процесу
Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету “Львівська політехніка”,
Khrystyna.m.markovych@lpnu.ua
<https://orcid.org/0000-0002-6243-4651>

Олена Рудак
студентка Навчально-наукового інституту права,
психології та інноваційної освіти
Національного університету “Львівська політехніка”

ПРИНЦИПИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ СІМЕЙНИХ ВІДНОСИН: ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНИЙ АСПЕКТ

<http://doi.org/10.23939/law2021.30.152>

© Маркович Х., Рудак О., 2021

Основну увагу приділено аналізу окремих принципів правового регулювання сімейних відносин та проблемам їхнього застосування. Розглянуто принципи сімейного права як найузагальненішу правову категорію у вітчизняному сімейному праві. З'ясовано, що принципи права виступають основою будь-якої галузі права та правової системи загалом. Принципи регулювання сімейних відносин є основними засадами, які забезпечують оптимальне функціонування та розвиток інституту сім'ї. Підкреслено значущість принципів сімейного права в тлумаченні суперечливих законодавчих норм. Відзначено, що принципи сімейного права відображають сутність сімейних правовідносин, соціальне призначення норм права та сприяють забезпеченню однаковості судової практики. Принципи сімейного права характеризуються універсальністю, загальнообов'язковістю та слугують основою для вдосконалення сімейного законодавства. Досліджено рівень реалізації цих принципів у правозастосовній практиці та в процесі здійснення особами сімейних прав і обов'язків. Обґрунтовано роль та значення принципів у сімейно-правовій сфері. Розглянуто систему принципів сімейного права та наукові підходи щодо їх класифікації. Визначено основні засади, на яких ґрунтується нормативно-правове регулювання сімейних відносин в Україні. Проаналізовано державну політику щодо розвитку інституту сім'ї, яка активно провадиться в Україні. Згідно з Концепцією державної сімейної політики держава зобов'язана забезпечувати необхідні умови для належного розвитку сім'ї як первинного осередку суспільства. Відзначено, що принципи сімейного права мають нормативне вираження, визначають правову політику держави в забезпеченні охорони і захисту сім'ї, материнства, батьківства, дитинства та відображають соціально-економічну спрямованість суспільства. Показано, що принципи не лише впливають на формування правової свідомості учасників сімейних відносин, а й визначають напрями вдосконалення сімейного законодавства. Доведено, що ретельне закріплення принципів сімейного права у писаному праві сприяє їх практичному застосуванню.

Ключові слова: принципи; сімейне право; сімейні правовідносини; правове регулювання.

Постановка проблеми. Основою будь-якої галузі права та правової системи загалом є принципи права. Адже регулювання суспільних відносин не може відбуватися самостійно, а повинно відповідати об'єктивним законодавчим вимогам. Принципи, поряд із предметом та методами, становлять найузагальненішу сімейно-правову категорію. У системі принципів сімейного права зосереджене бачення законодавцем основних пріоритетів збалансованого суспільного розвитку, зокрема у царині сімейно-правових відносин. Новий вектор суспільного розвитку спонукає до переосмислення фундаментальних засад сімейного законодавства, що значно актуалізує дослідження принципів правового регулювання сімейних відносин на сучасному етапі розвитку української державності.

Аналіз дослідження проблеми. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження стали доробки як вітчизняних, так і зарубіжних науковців. Серед відомих вчених, які досліджували принципи правового регулювання сімейних відносин, необхідно відзначити таких: М. І. Козюбра, О. Ф. Скакун, Л. Красицька, В. М. Косович, В. С. Грекул, А. М. Колодій, В. Борисова, С. П. Погребняк, О. Розгон, В. Чернега, О. М. Юхимюк, В. А. Ведерніков, С. С. Алексєєва, О. С. Іоффе, І. Жилінкова, З. Ромовська, В. Н. Карташов, Д. Л. Кондратюк та ін. Попри цінний внесок науковців у дослідження принципів сімейного права, вважаємо за необхідне акцентувати на основних засадах правового регулювання сімейних правовідносин та їхній ролі в правозастосовній діяльності.

Метою статті є спроба визначити та проаналізувати основні принципи сімейного права, встановити їхню роль, значення та рівень реалізації в правозастосовній практиці.

Виклад основного матеріалу. Перед початком дослідження принципів правового регулювання сімейних відносин потрібно з'ясувати зміст поняття принципів сімейного права. Під цією категорією Л. М. Баранова розуміє основні засади, властиві всім чи більшості інститутів сімейного права, що закріплені у правових нормах. І навіть більше, норми, що визначають принципи правового регулювання сімейних відносин, є підґрунтям інших правових приписів, враховувати які необхідно для з'ясування змісту всіх правил, відображених у Сімейному кодексі України (далі – СК України). Найчастіше принципи сімейного права закріплені у відповідних сімейно-правових нормах, реалізуються в правозастосовній практиці та під час здійснення учасниками сімейних відносин своїх прав та обов'язків [1, с. 32].

Слушною вважаємо думку М. В. Менджул, яка трактує принципи сімейного права як певний стандарт законності, що застосовують під час тлумачення суперечливих законодавчих норм. Авторка справедливо зазначає, що принципами сімейного права утверджується автономія суб'єктів сімейних правовідносин та суду під час розгляду сімейних справ [2, с. 129]. Тому без перебільшення можемо називати принципи сімейного права його фундаментом, на якому побудовано правове регулювання шлюбно-сімейних відносин. Саме принципи виступають основними ідеями, які втілюються у правових нормах під час ухвалення законів, а згодом реалізуються в процесі функціонування державних органів. У сімейному праві принципи виступають основоположним початком, які визначають ключові правові особливості цієї галузі та здійснюють правове регулювання шлюбно-сімейних відносин. Варто підкреслити, що у принципах сімейного права відображені: сутність сімейних правовідносин; соціальне призначення та склад норм права; спрямовувальні основи для законодавчого вдосконалення та забезпечення одностайності судової практики.

Досліджуючи принципи сімейного права, науковці виділили ключові з них, до яких зарахували: охорону сім'ї, материнства, батьківства на державному рівні; рівність суб'єктів сімейних правовідносин; заборону втручання держави чи будь-яких інших органів та осіб у життя сім'ї; пріоритет виховання дитини в сім'ї; договірне регулювання сімейних відносин між їхніми учасниками; пріоритет захисту прав та інтересів дітей і непрацездатних членів сім'ї [1, с. 32].

У ч. 3 ст. 51 Конституції України проголошено державну охорону сім'ї, материнства, батьківства та створення умов для зміцнення сім'ї. У такий спосіб держава висловлює свою позицію стосовно інституту сім'ї та виражає її цінність у суспільстві [3].

Сьогодні в Україні спостерігаємо активну державну політику, спрямовану на розвиток та всебічну охорону сім'ї як первинного осередку суспільства. Концепція державної сімейної політики покладає на державу обов'язок забезпечувати необхідні умови для формування позитивної моделі сім'ї в Україні. Державна сімейна політика України ґрунтується на принципах: суверенітету та автономії сім'ї; паритетної рівноваги та партнерства між жінками та чоловіками в усіх сферах життя; соціального партнерства сім'ї та держави; пріоритетності інтересів кожної дитини; диференційованого підходу до надання державою гарантій соціального захисту сім'ї [4].

Розглядаючи основоположні принципи, якими здійснюється правове регулювання інституту сім'ї, слід вказати на ст. 21 Конституції України та ч. 5, 6 ст. 7 СК України, які закріплюють принцип рівності учасників сімейних відносин. Так, учасники сімейних правовідносин не можуть мати будь-яких привілеїв чи обмежень за расовими, політичними, релігійними переконаннями, етнічним чи соціальним походженням, матеріальним станом, місцем проживання, мовою та іншими ознаками. Цей принцип забезпечує рівність як прав, так і обов'язків жінки й чоловіка у шлюбі [5]. Тому рівність подружжя в чинному законодавстві розглядається як чільний постулат, на якому будуються правовідносини між жінкою та чоловіком у соціальному, юридичному та інших сферах суспільного життя, а також на психологічному рівні.

У нормах СК України вказано на юридичну рівність суб'єктів сімейних правовідносин (ст. 7 СК України). Норма ст. 56 СК України демонструє рівні особисті немайнові та майнові права чоловіка та жінки у виборі місця свого проживання. Ст. 60 СК України декларує рівність прав чоловіка та жінки щодо майна, набутого за час шлюбу. Ст. 75 СК України передбачає право чоловіка та дружини на утримання у разі непрацездатності. У ст. 141 СК України проголошено рівність прав та обов'язків батьків щодо дитини. Як бачимо, принцип рівності у сімейних правовідносинах виражено у багатьох нормах сімейного законодавства.

Ст. 32 Конституції України, ст. 301 ЦК України, ч. 5 ст. 5, ч. 4 ст. 7 СК України проголошують недопустимість втручання держави, інших органів та осіб у сімейне життя, що є засадничою цінністю, необхідною для нормального життя людини в демократичному суспільстві. Члени сім'ї вільні в прийнятті рішень, що стосуються інтересів сім'ї. Ніхто не має права диктувати свою волю чи втручатися у приватні справи сім'ї у будь-який інший спосіб. Цей принцип забезпечує право на автономне сімейне життя, позбавлене втручання держави, органів місцевого самоврядування, юридичних та фізичних осіб.

У ч. 3 ст. 5 СК України держава закріпила принцип пріоритету сімейного виховання дитини, який декларує право останньої на життя та виховання у сім'ї власних батьків. Виховання дітей у родині є одним із найважливіших завдань сім'ї, де батьки становлять перше суспільне оточення дитини. Свого часу П. Куліш розглядав сім'ю як найпершу школу виховання. Однак в сучасному світі нерідко трапляються випадки, коли унаслідок певних виняткових обставин батьки позбавлені можливості піклуватися про свою дитину. У цьому разі за рішенням компетентних органів держави дитина може бути передана на виховання іншим особам, а у виключних випадках — до дитячих навчально-виховних закладів. Саме тому сім'я, впродовж усієї історії свого існування, залишається найкращим середовищем для розвитку дитини, а сімейне виховання є найприйнятнішою формою досягнення головної мети — турботи про благополуччя та гармонійний розвиток дитини. Сьогодні, на жаль, інституційні заклади продовжують виховувати дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Однак держава, намагаючись сприяти реалізації принципу пріоритету сімейного виховання, надає сім'ям, які готові дбати про дітей-сиріт та дітей із проблемних сімей, матеріальну і соціальну підтримку.

Не менш важливим є те, що ч. 2 ст. 7 СК України допускає можливість договірному порядку регулювання правовідносин між членами сім'ї. Такий спосіб є принципово новим положенням

сучасного сімейного права. Згадуючи часи радянської влади, помічаємо, що основу регулювання сімейних правовідносин становили прямі імперативні приписи, а реалізація засад самоорганізації та саморегулювання не розглядалася. Прийняття СК України сприяло утвердженню поряд з імперативними диспозитивних норм сімейного права. Так, абсолютно нового значення для сімейних правовідносин набув інститут сімейно-правових договорів. Згідно з чинними цивільним та сімейним законодавством подружжя та інші члени сім'ї мають право укласти між собою будь-які не заборонені законом договори щодо спільного та особистого майна. Для прикладу, це можуть бути звичайні цивільно-правові договори – дарування, купівлі-продажу, міни тощо. Загальноприйнятим для врегулювання майнових відносин між подружжям є застосування принципу диспозитивності. Це свідчить про помітний розвиток сімейного права протягом останніх років. Однак варто зауважити, що в сімейних правовідносинах цей принцип не поширюється на аліментні зобов'язання, насамперед, батьків і дітей, де батьки є платниками аліментів. Тому в сімейному праві існують договори, які прямо передбачені нормами сімейного законодавства, та такі, що прямо не передбачені, але не порушують його імперативних норм.

Ще одним із основних положень, про яке варто зазначити, є принцип захисту прав та інтересів дітей і непрацездатних членів сім'ї. Проявом цього принципу є відображення інтересів дитини у рішеннях, які приймають батьки, законні представники, держава, суд. У національному законодавстві передбачено низку заходів, спрямованих на реалізацію цього принципу. Так, захист інтересів дітей здійснюють батьки дитини, інші родичі – баба, дід, сестра, брат, мачуха, вітчим або інші особи, під опікою яких перебуває дитина – опікун, патронатний вихователь. Крім неповнолітніх, допомоги потребують непрацездатні особи (інваліди та особи пенсійного віку). Тому чинний СК України встановив для повнолітніх дітей обов'язок утримувати непрацездатних батьків (ч. 1 ст. 202), піклуватися про них, проявляти турботу та надавати матеріальну допомогу (ст. 172). Водночас повнолітні дочка, син наділені правом звернення за захистом прав та інтересів непрацездатних, немічних батьків як їхні законні представники, без спеціальних на те повноважень. У разі, якщо зобов'язані особи не забезпечують прав та інтересів непрацездатних членів сім'ї щодо піклування та надання матеріальної допомоги, то для виконання цих обов'язків можуть застосовуватися спеціальні правові засоби [5].

Розглядаючи основні постулати вітчизняного сімейного права, зауважуємо, що науковці класифікували їх за різними критеріями. В основу першого критерію покладено спосіб вираження принципів у нормах сімейного права. Так, виділяють принципи, які прямо та опосередковано виражені в сімейно-правових нормах. Наступним критерієм поділу принципів є джерела, у яких вони виражені. Принципи сімейного права відображені у: конституційних нормах, нормах сімейного права та конституційних і сімейних нормах. У конституційних нормах втілено принципи недискримінації учасників сімейних відносин; гендерної рівності; добровільності вступу у шлюб; забезпечення судового захисту сімейних правовідносин; недопустимості свавільного втручання в сімейне життя. Норми сімейного права виражають пріоритет охорони прав та інтересів дитини і непрацездатних членів сім'ї; пріоритет виховання дитини в сім'ї; досягнення компромісу у врегулюванні сімейних відносин. Беручи до уваги згадані підходи щодо класифікації принципів сімейного права, можна однозначно стверджувати, що і в загальних (конституційних), і в спеціальних нормах (сімейних) виражено положення, які закріплюють гендерну рівність у сімейних правовідносинах; недопустимість свавільного втручання в сімейне життя; недискримінацію суб'єктів сімейно-правових відносин; забезпечення судового захисту суб'єктів сімейних правовідносин [6, с. 47].

У правотворчому процесі принципи сімейного права: закріплюють вимоги до правотворчої діяльності, яка повинна відповідати загальним цінностям (справедливості, гуманізму, рівності, добросовісності, розумності тощо); визначають зміст правових норм, які повинні відображати ті цінності, які містяться у принципах (наприклад, під час регулювання майнових відносин між подружжям правові норми повинні відповідати таким принципам, як справедливість та рівність, і

це стосується як правових норм у сфері спільної власності, так і норм, що регулюють порядок набуття та здійснення права власності кожного із подружжя, у сфері поділу об'єктів права спільної власності, відносин щодо утримання між подружжям); слугують своєрідними індикаторами відповідності норм закону праву (якщо норма у законодавчому акті не відповідає принципам права, то можна говорити про її неправовий характер) [7, с. 50].

Як видно, норми сімейного права визначають характер суб'єктів сімейних правовідносин. Погоджуємося з висновками О. А. Явор, що здебільшого у сімейних відносинах саме дитина виступає їх стороною. Виняток становлять відносини щодо реєстрації, припинення шлюбу, поділу майна подружжя, у яких дитина не бере участі. Однак вирішення цих питань відбувається з урахуванням її інтересів, оскільки, позовна заява про розірвання шлюбу не може бути пред'явлена у період вагітності дружини та впродовж одного року після народження дитини [8, с. 259].

Науковці справедливо зазначають, що дієвість принципів права можна перевірити практикою. Якщо вони не є орієнтиром для суб'єктів правових відносин, то у суспільстві принципи не відображають реальну ціннісну систему. Особливо це проявляється під час їхнього застосування судами. Крім того, основними напрямками реалізації принципів права під час здійснення судочинства є такі: застосування правових принципів для усунення прогалин в законодавстві; використання принципів у разі винесення рішення у конкретних справах; наповнення сформульованого в законодавстві принципу конкретним юридичним змістом; пряма вказівка на невідповідність конкретних правових норм вимогам принципів права [9, с. 35–36].

Цікавою видається думка М. І. Козюбри, який відзначає, що під час застосування загальних принципів права не завжди необхідно посилатися на інше джерело права (закон, правовий звичай тощо). Саме тому, на думку науковця, принципи часто розглядають як самостійне джерело права у міжнародному та європейському праві, а також у правових системах романо-германського права, а суди застосовують їх у разі існування прогалин та колізій [10, с. 78]. Крім того, принципи сімейного права – своєрідний запобіжник застосування несправедливих законів і допомагають уникнути ототожнення права та закону. Застосовувати принципи повинні не лише уповноважені правотворчі, адміністративні та судові органи, а й безпосередньо учасники сімейних відносин, реалізуючи свої права та обов'язки.

Важливо зазначити, що застосування принципів сімейного права є превентивним заходом щодо зловживання сімейними правами, а також, у разі, коли сімейні конфлікти вирішуються на основі принципів регулювання сімейних відносин та у суді обґрунтовуються відповідні рішення, прямо діють принципи сімейного права. Тому роль та значення принципів сімейного права найяскравіше проявляються під час їх застосування у судовій практиці.

Висновки. Підсумовуючи вищевикладене, можна стверджувати, що принципи регулювання сімейних відносин виступають основними засадами, керівними ідеями, згідно з якими здійснюється сімейно-правове регулювання суспільних відносин. Вони визначають соціальне призначення та зміст норм сімейного права, а також є основою для вдосконалення сімейного законодавства. Принципи сімейного права розглядаються як керівні положення, що мають нормативне вираження, визначають правову політику держави в забезпеченні охорони і захисту сім'ї, материнства, батьківства, дитинства та відображають соціально-економічну спрямованість суспільства.

Значення принципів проявляється в тому, що вони є фундаментальною основою сімейного права та можуть застосовуватися як його джерело, особливо у разі прогалин у законодавстві, що забезпечує правильне тлумачення сімейно-правових норм. Зважаючи на зазначене, принципи не лише впливають на формування правової свідомості учасників сімейних правовідносин, а й визначають напрями вдосконалення національного сімейного законодавства.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Баранова Л. М. (2009). Сімейне право України: підручник. Київ: Юрінком Інтер. 288 с.
2. Менджул М. В. (2019). Сутнісні ознаки принципів сімейного права. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Право*, 58 (1). С. 128–131.
3. Конституція України: Закон України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141.
4. Про Концепцію державної сімейної політики: Постанова Верховної Ради України від 17 вересня 1999 року № 1063-XIV. Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 1999. № 46–47. Ст. 404.
5. Сімейний кодекс України від 10 січня 2002 року № 2947-III / Верховна Рада України. *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21–22. Ст. 135.
6. Чернега В. М. (2013). Принципи сімейного права України як об'єкти наукової класифікації. *Вісник Академії адвокатури України*, 2 (27). С. 45–50.
7. Менджул М. В. (2019). Застосування принципів сімейного права. *Підприємництво, господарство і право*, 11. С. 49–53.
8. Явор О. А. (2012). Загальні засади регулювання сімейних відносин: традиційний та сучасний підходи. *Вісник Академії адвокатури України*, 3 (25). С. 258–261.
9. Осадчук С. С. (2012). Застосування принципів права у правотворчому та правозастосовному процесах. *Наше право*, 3 (3). С. 32–37.
10. Козюбри М. І. (Ред.). (2015). Загальна теорія права: підручник. Київ: Ваіте. 392 с.

REFERENCES

1. Baranova, L. M. (2009). *Simejne pravo Ukrainy* [Family law of Ukraine]. Kyiv: Yurinkom Inter. [In Ukrainian].
2. Mendzhul, M. V. (2019). *Sutnisni oznaky pryntsyviv simejnoho prava* [Essential features of the principles of family law]. *Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Serii Pravo*, 58 (1). S. 128–131 [In Ukrainian].
3. *Konstytutsiia Ukrainy* [The Constitution of Ukraine]: Zakon Ukrainy vid 28.06.1996 r. No. 254k/96-VR. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady Ukrainy*. 1996, No. 30, st. 141 [In Ukrainian].
4. *Pro Kontsepsiuu derzhavnoi simejnoi polityky* [On the Concept of the state family policy]: Postanova Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 17 veresnia 1999 r. No. 1063-XIV. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*, 1999, No. 46–47, st. 404 [In Ukrainian].
5. *Simejnyj kodeks Ukrainy* [Family Code of Ukraine] vid 10 sichnia 2002 r. No. 2947-III / Verkhovna Rada Ukrainy. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2002, no. 21–22, st. 135 [In Ukrainian].
6. Chernega, V. M. (2013). *Pryntsyvy simejnoho prava Ukrainy iak ob'iekty naukovoї klasyfikatsii* [Principles of family law of Ukraine as objects of scientific classification]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 2 (27), 45–50 [In Ukrainian].
7. Mendzhul, M. V. (2019). *Zastosuvannia pryntsyviv simejnoho prava* [Application of the principles of family law]. *Pidpriemnytstvo, gospodarstvo i pravo*, 11, 49–53 [In Ukrainian].
8. Yavor, O. A. (2012). *Zahal'ni zasady rehuliuвання simejnykh vidnosyn: tradytsijnyj ta suchasnyj pidkhody* [General principles of family relations regulation: traditional and modern approaches]. *Visnyk Akademii advokatury Ukrainy*, 3 (25), 258–261 [In Ukrainian].
9. Osadchuk, S. S. (2012). *Zastosuvannia pryntsyviv prava u pravotvorchomu ta pravozastosovnomu protsesakh* [Application of the principles of law in law-making and law-enforcement processes]. *Nashe pravo*, 3 (3), 32–37 [In Ukrainian].
10. Kozubry, M. I. (Ed.). (2015). *Zahal'na teoriia prava* [General theory of law]. Kyiv: Vaite [In Ukrainian].

Дата надходження: 15.04.2021 р.

Khrystyna Markovych

Educational and Scientific Institute of Law,
psychology and innovative education
Lviv Polytechnic National University

assistant of the Department of Civil Law and Procedure

Olena Rudak

student of the Educational and Scientific Institute of Law,
psychology and innovative education
Lviv Polytechnic National University

**PRINCIPLES OF LEGAL REGULATION OF FAMILY
RELATIONS: GENERAL THEORETICAL ASPECT**

The article focuses on certain principles of legal regulation of family relations and the problems of their application. There are considered the principles of family law as the most generalized legal category in national family law. It turns out that the law principles are the basis of any branch of law and the legal system as a whole. The regulation principles of family relations are the basic principles that ensure the optimal functioning and development of a family. The importance of the principles of family law in the interpretation process of contradictory legal norms is emphasized. It is noted that the principles of family law reflect the essence of family law, the social purpose of the law, and promote to provide the unanimity of judicial practice. The family law principles are characterized by universal, universally binding and serve as a basis for improving family law. The level of implementation of these principles in law enforcement practice and of the process of exercising family rights and responsibilities by individuals is studied. The role and significance of principles in the family law sphere are substantiated. The system of family law principles and scientific approaches to their classification are considered. The normative-legal regulation of family relations in Ukraine is based on the determined basic principles. The pursued actively in Ukraine state policy on the development of the family institution are analyzed. According to the Concept of the State Family Policy, the state is obliged to provide the necessary conditions for the proper development of the family as the primary center of society. It is noted that the family law principles have a normative expression, determine the legal policy of the state in ensuring the protection and defense of the family, motherhood, fatherhood, childhood, and reflect the socio-economic orientation of society. It is shown that the principles not only affect the formation of the legal consciousness of the participants of family relations but also determine the areas of improvement of family law. It is proved that the careful enshrinement of the principles of family law in written law promotes their practical application.

Key words: principles; family law; family legal relations; legal regulation.